

СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА ПОНЯТТЯ ЕКСПРЕСИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ

Розглядаються різні підходи до питання визначення сутності поняття експресивних здібностей. Визначено структуру експресивних здібностей, проаналізовано їх роль у професійній діяльності вчителя гуманітарних дисциплін.

Ключові слова: експресивні здібності, структура, сутність, професійна педагогічна діяльність.

Актуальність дослідження полягає в тому, що на сучасному етапі реформування освіти підвищено роль учителя, професійна діяльність якого спрямована на зміцнення інтелектуального і духовного потенціалу нації. Отже, метою модернізації освіти стає й підвищення професійного та загальнокультурного рівня підготовки педагогічних кадрів.

Постановка проблеми визначається тим, що сучасне суспільство вимагає від вищих навчальних закладів упровадження особистісно-орієнтованих технологій навчання, максимальної індивідуалізації навчального процесу, формування таких учителів, які притаманні педагогічна майстерність, творчий підхід до роботи, наявність комунікативних та експресивних здібностей. Але система підготовки вчителів не приділяє достатньо уваги цим питанням.

Аналіз вітчизняних та зарубіжних досліджень показав, що значна кількість науковців розглядають різні аспекти професійно-педагогічної діяльності учителя (Ю. Бабанський, Р. Хмелюк, З. Курлянд, І. Богданова, І. Зязюн, В. Сластьонін, Н. Кузьміна та ін.). Слід зазначити, що, незважаючи на численність досліджень, не існує єдиного підходу до визначення сутності та структури експресивних здібностей учителя та його ролі в професійній діяльності.

Метою роботи є визначення сутності та структури поняття експресивних здібностей та їх ролі в професійній діяльності вчителя гуманітарних дисциплін. У вимогах з дисциплін психолого-педагогічної підготовки вказується, що фахівець зобов'язаний володіти вміннями психолого-педагогічної діагностики, умінням проектування, реалізації, оцінювання та корекції освітнього процесу. Що стосується вчителя гуманітарних дисциплін, то він повинен уміти граматично, лексично, стилістично правильно, психологічно розкуто викладати свої думки, вести бесіду, володіти мовленнєвими засобами, спрямованими на залучення уваги слухачів, на забезпечення зворотного зв'язку. Для здійснення цієї діяльності необхідні спеціальні здібності, що передбачають уміння передавати знання цікаво, точно та образно, уміння говорити експромтом, здатність розуміти учня. Ми розглядаємо ці здібності як експресивні здібності, формування яких дозволяє ефективно здійснювати навчально-виховний процес і сприяє підвищенню рівня знань.

Інноваційний підхід до професійної педагогічної діяльності визначає специфіку формування експресивних здібностей у майбутніх учителів гуманітарних факультетів, бо вчитель-новатор завжди намагається створювати власні методичні модифікації, в яких розкриває свій професійний потенціал. Н.П. Фетискін визначає новаторів як ентузіастів нового, здатних до ризику, азарту, відчуття нового. Вони характеризуються авантюрним духом та поглинають нововведення, тому вони завжди відкриті до нового [1; с. 71].

У пошуках визначення сутності, структури та шляхів формування експресивних здібностей майбутнього вчителя гуманітарних дисциплін важливе значення мало вивчення наукових праць відомих учених з питань підготовки майбутніх викладачів у педагогічних вищих закладах (А.М. Богущ, І.А. Зязюн, З.Н. Курлянд, Е.Е. Карпова, Р.І. Хмелюк, О.С. Цокур).

До складу експресивної поведінки входять: міміка (рух лицьових м'язів), жести і пози (руху рук і корпусу, що позначаються в психології як пантоміміка), інтонація, манера мовлення, ходи, а також експресія обличчя і фігури людини.

Ряд положень про природу експресивної поведінки був сформульований видатним психологом С. Л. Рубінштейном. Він уважав, що виразні рухи розкривають внутрішнє в людині, створюють її образ. Включаючись до переживань людини, вони не тільки їх виражають, але й формують [6; с. 385].

Експресивні здібності викладача та його психологічні особливості являють собою справжню єдність, що формується і виявляється в педагогічній діяльності, у безпосередньому спілкуванні зі студентами.

Викладач використовує жестикуляцію, інтонацію, міміку щоб створити у слухача образ про себе. Він розуміє, що студент не тільки слухає, але й дивиться, що глибина сприйняття залежить не тільки від змісту тексту, але й від того, який образ виникає у слухачів про самого педагога як особистість. За допомогою виразних рухів викладач встановлює психологічний контакт з аудиторією, підсилює сказане, створює атмосферу довіри, розуміння. Також він може вловити відношення аудиторії до сказаного, використовуючи для цього різні компоненти експресивної поведінки [3; с. 39].

Психолого-педагогічний і методичний аналіз сутності та структури експресивних здібностей як одного з видів педагогічних здібностей показує, що їхньою невід'ємною частиною є вміння, що дозволяють учителю адекватно і виразно передати учням необхідну інформацію, знання. Засобом виразності виступає образність, оперування мовленнєвими формами, використання приказок, фразеологізмів, що допомагають яскраво і лаконічно виразити думку та почуття.

Експресія дозволяє підсилити образність та виразність слова. Експресія мовленнєвої поведінки вчителя гуманітарних дисциплін зумовлена використанням виразних засобів різних рівнів (лексичний, семантичний, синтаксичний). Вираженню емоцій сприяють вигукі, союзи, використання окличних, наказових конструкцій, риторичних питань тощо.

У процесі розвитку експресивних здібностей майбутнього вчителя гуманітарних дисциплін важливе значення мають постановка голосу, відпрацювання дикції, виразність та емоційність мовлення, її культура.

Експресивність усного слова зумовлена комплексом невербальних проявів - інтонаційних, мімічних, пантомімічних. Так, невербальна експресія заощаджує мовленнєві засоби, створює образ та допомагає передати емоції. Невербальне спілкування цінне тим, що воно виявляється, як правило, несвідомо і мимовільно та обумовлено імпульсами підсвідомості. Таким чином, неможливість підробити ці імпульси дозволяє довіряти цій мові більше, ніж вербальному каналу спілкування.

Сутність експресивних здібностей полягає в налагодженні тісного емоційного контакту вчителя й учня, створюючи умови для інтенсивного навчального процесу. При цьому необхідно не тільки практично володіти експресивними уміннями, але володіти ними рефлексивно, усвідомлюючи склад цих умінь, що виражаються в практичній діяльності щодо здійснення спілкування зі студентами.

При виборі змісту експресивних здібностей ми виходили з того, що практичне навчання є одним з основних засобів професійної підготовки, але і не вичерпує і не обмежує дії інших засобів, які забезпечують підготовку вчителів гуманітарних дисциплін. За допомогою теоретичного навчання засвоюються знання, уміння і навички, а за допомогою практичного навчання – здобуваються професійні уміння і навички.

При визначенні структури та змісту експресивних здібностей ми виходили з того, що майстерність педагогічного спілкування, культура мовлення, техніка мовлення, педагогічна технологія носять інтегральний характер, створюються на основі ліквідації дублювання й узгоджуються з курсами педагогіки і психології.

Структура експресивних здібностей визначалася виходячи з принципу професійного підходу, що вимагає наявності інтеграційних знань із психології, педагогіки, методики виховної роботи з розвитку здібностей. Це дозволило виділити такі підгрупи експресивних здібностей:

- здатність точно, образно, логічно виражати свої думки, володіти мовленням;
- емоційність, виразність мовлення;
- здатність до мовленнєвого, емоційного впливу на учнів;
- здатність говорити експромтом;
- здатність керувати своєю мімікою, жестами;
- здатність перевтілюватися, "відчувати партнера";
- здатність діяти в передбачуваних ситуаціях.

Опираючись на думку О.О. Леонтьєва, можна виокремити такі конкретні експресивні здібності:

1. Проектувальні експресивні здібності: здатність обирати необхідні виразні засоби для оформлення висловлення, здатність спрогнозувати мовленнєву діяльність з учнями.

2. Організаційні експресивні здібності: організувати контакт з учнями шляхом оперування комплексом невербальних проявів, здатність орієнтуватися в обстановці, забезпечувати активну діяльність учнів.

3. Власні експресивні здібності: здатність ефективно використовувати виразні засоби в процесі педагогічного спілкування, здатність виразити та передати учням необхідні емоції, думки, відчуття.

Зміст експресивних здібностей сприяє посиленню його інтегральної функції, єдності психологічних, педагогічних і методологічних знань та досвіду. Система навчально-виховних задач, у процесі яких формуються дані здібності, виходять з доцільності системи професійних умінь, що розвиваються у процесі безперервної педагогічної практики.

Експресивні здібності є ядром педагогічної техніки, включаючи в себе її основні елементи: техніку і культуру мовлення (голос, подих, дикція, інтонаційна окраска, грамотність); виразність почуттів і відносин (міміка, пантоміміка, зовнішній вигляд учителя); професійну саморегуляцію (самоконтроль, витримка). Ці вміння допомагають учителю через візуальну й аудіальну сторони сприйняти донести до вихованців свої думки і почуття, сприяють творчій діяльності й ефективній взаємодії з учнями [4; с. 47].

Компоненти експресивних здібностей охоплюють різні сторони педагогічного артистизму, що виявляються в діяльності вчителя і сприяють формуванню образу педагога. Пантомімічний образ викладача – візуальний портрет, створений поглядом, посмішкою, пластичністю і темпоритмом рухів, їхньою красою і гармонійністю. Вербальний образ викладача – портрет духовного плану, що складається за рахунок багатства його мовлення, ритмічності й енергетики фраз. Уміння перевтілюватися – одна з дивних рис театрального мистецтва є одним з найважливіших компонентів умінь педагога.

Дуже важливим є такий особистісний, емоційний компонент педагогічного артистизму, як здатність до саморегуляції, володіння своїм настроєм.

Необхідність саморегуляції виникає, коли педагог стикається з новою, незвичайною для нього проблемою, що не має однозначного рішення чи припускає кілька альтернативних варіантів. Саморегуляція необхідна в ситуації, коли педагог знаходиться в стані підвищеної емоційної і фізичної напруги, що спонукує його до імпульсивних дій, чи у випадку, якщо він знаходиться в ситуації оцінювання з боку дітей, колег, інших людей. Самовладання, здатність до саморегуляції, емоційна усталеність особистості дають змогу володіти ситуацією [2; с. 100-112].

В останні десятиріччя багато уваги приділялось питанню емоційної культури особистості, у тому числі й особистості вчителя (Л.В. Кондрашова, О.Я. Чебикін, І.П. Анненкова та інші).

Конструктивність спілкування з учнями багато в чому залежить від того, наскільки чуйно й емоційно вчитель сприймає те, що стоїть за фактами, які повідомляються. Головне зрозуміти стан учня, його настрої й налаштувати себе на сприйняття емоцій. Володіння апаратом емоційної виразності педагога як інструментом, за допомогою якого він керує емоційним станом аудиторії, є важливою складовою формування експресивних здібностей студентів.

О.Я. Чебикін розглядає культуру емоцій як систему особистісних настанов, що дозволяють суб'єктові адекватно усвідомлювати власні переживання та переживання інших людей, які відбивають відношення до духовних цінностей та ідеології конкретного соціального середовища [9].

На думку І.П. Анненкової емоційна виразність педагога досягається насамперед, за рахунок загальної тілесної рухомості, пантомімічного та мімічного апарата викладача. Наскільки викладач динамічний у своїй поведінці, настільки багата його емоційна виразність. Динамічність поведінки викладача розкривається в його переміщенні, виразності, діапазоні мімічної виразності, у всьому багатстві її прояву. Все це розкриває потенціал немовної емоційної виразності вчителя [1; с. 94].

Одним з найважливіших елементів професійної майстерності сучасного педагога гуманітарних дисциплін є усне мовлення. Виразність мовлення є невід'ємною складовою експресивних здібностей учителя – здатність об'єднувати у своїх розповідях обов'язкову точність і образність, емоційність, виразність допомагає вчителю створити атмосферу колективного естетичного переживання, ситуацію естетичної комунікації.

Ознаками виразного правильного мовлення є точність, логічність, багатство, жвавість, благозвучність і разом з цим стислість і простота. Говорити красиво, чаруючи учнів своєю переконливістю – здатність артистичного педагога. Експресивність мовлення, його виразність, уміле використання невербальних засобів є компонентами мовленнєвого артистизму педагога. Експресивність усного слова зумовлена комплексом невербальних проявів – інтонаційних, мімічних, пантомімічних. Так, невербальна експресія заощаджує мовленнєві засоби, створює образ та допомагає передати емоції. Невербальне спілкування цінне тим, що воно виявляється, як правило, несвідомо і мимовільно й обумовлено імпульсами підсвідомості. Таким чином, неможливість підробити ці імпульси дозволяє довіряти цій мові більше, ніж вербальному каналу спілкування [5; с. 16-17].

Велике значення має емоційність мовлення педагога. Талановитий учитель не просто ясно та чітко говорить, він сам емоційно переживає те, про що йде мова. Подібне почуття активного переживання матеріалу, що викладається, допомагає знаходити і потрібні слова для передачі настрою. Тут слово повинне відповідати думці. Не можна говорити з пафосом про незначні речі, і погано, якщо вчитель про великі речі розповідає безпристрасним голосом [2; с. 81].

Деяка драматизація мовлення, виразність його пауз, голосу, дикції – усе це робить мовлення вчителя експресивним, більш емоційним і легко заражає цими емоціями й учнів.

Крім головної зброї педагога – слова – у його арсеналі є цілий набір невербальних засобів спілкування. До них відносяться жести, міміка, поза, візуальний контакт. Саме через них педагог виявляє свої наміри, саме їх "читають" і розуміють учні.

Жестикулярна виразність є одним із самих яскравих засобів вираження ставлення до учнів. Експресивно-виразні рухи – видиме поведіння вчителя, де особливу роль у передачі інформації грають поза, міміка, жест, погляд. Жести і міміка підвищують емоційну значущість інформації, сприяють кращому її засвоєнню. Мімічна виразність – сфера поведінки, що має високий інформаційно-виразний рівень і ступінь впливу. Адже міміка тісно пов'язана з мовленням, хоча, безумовно може бути використана викладачем і автономно без словесного супроводу. Учні "читають" з обличчя вчителя, вгадуючи його ставлення, настрої, тому обличчя повинно не лише виражати, а й приховувати деякі почуття. Слід показувати на обличчі і в жестах те, що стосується справи, сприяє здійсненню навчально-виховних завдань [7; с. 10-16].

Експресивні вміння опановано на найвищому, творчому рівні тоді, коли педагог розглядає їх як систему, що може успішно функціонувати лише за умови тісної взаємодії й гармонійного розвитку всіх її компонентів. Хоча його діяльність базується на загальнонаукових основах, але в кожному випадку вона конкретна й спрямована на досягнення мети.

Особливість функцій експресивних здібностей учителя полягає в тому, що вони проявляються постійно, неперервно і відбивають глибинні якості особистості. У різноманітних педагогічних ситуаціях педагог повинен швидко і точно знайти потрібне слово, додати йому необхідне забарвлення, яскравість, чи м'якість, твердість, застосувати потрібний жест тощо. Усі ці якості взаємозалежні і невідокремні.

Постійна робота з формування і розвитку експресивних здібностей сприяє розвитку культури поведінки, удосконалюють естетичну позицію педагога, а саморегуляція психічного стану, керування емоціями розвивають риси характеру вчителя. Рівень сформованості експресивних здібностей учителя відображає не тільки ступінь оволодіння раціональними діями, але деякою мірою і педагогічний потенціал особистості педагога, його загальної культури.

Аналіз особливостей експресивних здібностей педагога показує, що внутрішня функція спрямована на самопізнання та саморегуляцію особистості, а зовнішня – на соціальне поле діяльності особистості педагога, спілкування і взаємодії. Ця функція є пізнавальною, естетичною, оскільки вона створює умови для пізнання особистості, її саморегуляції та самовиховання. Розвиток експресивних здібностей створює умови для забезпечення доцільної поведінки вчителя в різноманітних ситуаціях.

Експресивні здібності ми відносимо до інтегральних професійних здібностей, що супроводжують всі основні групи здібностей (дидактичні, організаційські, інформаційні, комунікативні та ін.). Тому для їхнього формування студенти мають потребу в широкому діапазоні видів діяльності в процесі навчальної і позанавчальної роботи.

Аналіз останніх дисертаційних досліджень (І.П. Анненкової, Т.В. Коноваленко, В.А. Кручек, М.М. Ісаєнка, Ж.В. Ковалів та ін.) показав, що автори торкаються у своїх працях теми розвитку експресивних здібностей як компонента загальнопедагогічних умінь. Водночас, це питання не було темою спеціального наукового дослідження, що й зумовило нашу зацікавленість цієї проблемою.

Для з'ясування питання сутності і структури експресивних здібностей ми провели пілотажне дослідження в групах студентів першого та другого курсів факультету початкового навчання ПДПУ ім. К.Д. Ушинського. В опитуванні приймали участь 60 студентів. Результати дослідження показали, що 20 % студентів зовсім не мають знань щодо сутності експресивних здібностей та їх ролі в професійній педагогічній діяльності; 70 % студентів групи поділяють думку про необхідність формування та розвитку експресивних здібностей у майбутніх учителів але не можуть чітко визначити їх сутність та структуру; 10 % студентів можуть визначити сутність експресивних здібностей та їх основні компоненти.

Отже, під експресивними здібностями ми будемо розуміти здатність ясно і чітко виражати свої думки і почуття в мовленнєвій формі, за допомогою виразної міміки і пантоміміки, елементів артистичних здібностей.

До структури експресивних здібностей ми відносимо:

1. Проектувальні експресивні здібності (здатність обирати необхідні виразні засоби для оформлення висловлення, здатність спрогнозувати мовленнєву діяльність з учнями).

2. Організаційні експресивні здібності (організувати контакт з учнями шляхом оперування комплексом невербальних проявів, здатність орієнтуватися в обстановці, забезпечити активну діяльність учнів).

3. Власне експресивні здібності (здатність ефективно використовувати виразні засоби в процесі педагогічного спілкування, здатність виразити та передати учням необхідні емоції, думки, відчуття).

Перспективу подальших досліджень ми бачимо у визначенні педагогічних умов, що сприяють розвитку експресивних здібностей майбутніх учителів гуманітарних дисциплін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анненкова І.П. Формування емоційної культури майбутніх учителів у процесі вивчення педагогічних дисциплін. – Дис. ... канд. пед. наук. 13.00.04 / І.П. Анненкова. – Одеса: ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 2002. – 240 с.
2. Грехнев В.С. Культура педагогического общения: кн. для учителя / Грехнев В.С. – М.: Просвещение, 1990. – 144 с.
3. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении / Кан-Калик В.А. – М.: Просвещение, 1987. – 190 с.
4. Лабунская В.А. Невербальное общение / В.А. Лабунская. – Ростов: Изд-во Ростовского ун-та, 1986. – 135 с.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М., 1946. – 640 с.
6. Старицина І.П. Про мовний розвиток молодших школярів / Старицина І.П. // Педагогіка та психологія. – 2000. – № 1.
7. Фетискин Н.П. Психологическое обеспечение инноваций в сфере образования / Н.П. Фетискин. – Кострома: КПГХ им. Н.А. Некрасова, 1996. – 170 с.
8. Чебыкин А.Я. Теория и методика эмоциональной регуляции учебной деятельности / Алексей Яковлевич Чебыкин. – Одесса, 1999.

